

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖАНРУ ДУХІВНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ КІНЦЯ XVII - XVIII СТ. В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОЇ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ

Н. І. Білан

Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка

У статті розглянуто стилістичні особливості духівниць в контексті білінгвізму ділової документації кінця XVII – XVIII ст..

Ключові слова: заповіт, формуляр, білінгвізм, українсько-російські взаємозв'язки

В статье рассмотрены стилистические особенности завещаний в контексте билингвизма деловой документации конца XVII – XVIII ст.

Ключевые слова: завещание, формуляр, билингвизм, украинско-русское взаимодействие

The stylistic features of wills in a context of bilingual business documentation of the end XV II – XV III is studied in the article.

Key words: the will, the formular, the bilingualism, Ukrainian - Russian interaction

Українська культура і мова завжди спиралася на давні й багаті традиції: ”Знання минулого забезпечує духовну культуру народу, допомагає бачити майбутнє. А сучасний стан мови - результат її довгого історичного розвитку, без належного врахування історичного аспекту він не може бути пояснений всебічно і з належною глибиною” [7]. Українська мова сьогодні - це мова, яка, увібравши в себе все найцінніше із надбаних минулих віків, перебуває в безперевному розвитку, постійно збагачується лексично, синонімічно, стилістично, удосконалюється структурно.

Для вивчення історії української мови першорядне значення мають ті писемні пам'ятки, що за своїм характером найбільшою мірою відбивають живомовні явища певного періоду. Такими є давні акти, дипломатичні чи правові, які пов'язані з повсякденною практичною діяльністю людей і відбивають особливості політичного і суспільного життя народу.

У кінці 17 – протягом 18 ст. на території Гетьманщини, окрім діяльності полкових та сотенних канцелярій, діловодство розвивалося в ратушах, магістратах, і, певна річ, у центральних органах управління та судочинства.

Політика царського самодержавства, спрямована на подальше обмеження автономії Гетьманщини, призвела до послідовного витіснення української мови з офіційного діловодства, що сталося через відповідні укази та остаточне запровадження на українських землях упродовж XVIII ст. адміністративно-територіального управління Російської імперії.

Разом з тим складні процеси українсько-російських мовних взаємин через хисткість меж в оформленні документації потребують вдумливого аналізу актів. У цьому зв'язку необхідно підтримати тезу, висловлену у працях сучасних мовознавців, про те, що типологічна схожість книжної української мови з російською у другій половині 18 ст. зумовлена ілюзорним зближенням їх на основі давньоруських мовних компонентів та набутого фонду слов'янізованих форм і конструкцій у канцелярській практиці, ще не дає підстави для повного отожднення їх систем.

На думку дослідників, виявлення традицій білінгвізму і новаторства в композиції староукраїнського документа, з'ясування визначальних лексико-семантичних і формально-граматичних стилетвірних засобів при порівняльному аналізі джерел сприяють розкриттю генетичної основи офіційно-ділового стилю в сучасній літературній мові [4].

Поглиблення дипломатичного аналізу лінгвостилістичними спостереженнями дає змогу виявити на основі характерних формулярних ознак наслідки взаємодії писемної та усної форм у процесі становлення ділового стилю української мови.

Своєрідний підхід до аналізу актової документації у російській дипломатичній розпочався з появою праць С.С. Волкова і В.Я. Дерюгіна [3;5]. Так, С.С. Волков у дослідженні “Лексика русских челобитных” розглядає чолобитні 17 ст. Автор у *структурі* досліджуваних текстів виділяє три частини. Заголовок містить вказівку на адресата, чолобиття та дані про адресанта. Основна частина включає в себе зміст чолобитної. У ній виділяється два розділи: 1) казусна частина, де викладаються обставини справи, підстава звернення з проханням, жалобою, позовом; 2) виклад прохання, вказівка на ті дії, які були б бажані для чолобитчика, а також можливі наслідки незадоволення прохання, жалоби. Завершує чолобитну кінцівка (кінцевий протокол). Більшість чолобитних не містять підписів, у них ніколи не вказується, хто писав текст. У *формулярі* чолобитних автор виділяє формули початкового протоколу, основної частини та кінцевого протоколу. Початковий протокол чолобитних містить повне двоскладне дієслівне поширене речення, до складу якого входять три елементи: адресат (непрямої додаток у давальному відмінку); чолобитність

(присудок); адресант (підмет). Заклучна формула (кінцевий протокол) одноманітний, як в офіційно-ділових, так і приватно-ділових актах. Вона складається із: 1) звернення (перші два елементи титула царя - в офіційних чолобитних, титула государь – в приватних чолобитних та 2) дієслова *смиловаться (подарувати)* у наказовій формі.

“Тексти ділових паперів, репрезентуючи загалом визначену мовну розмаїтість, різняться поміж собою за складом виявлених мовних засобів” [5]. “Книжна ділова мова, впливаючи на розвиток літературно-народної мови і зближуючись з нею в оброблених творах ділової прози (грамотах, ”отписках” і т.ін.), одним краєм торкається літературної мови, а іншим переходить у гущу народнорозмовної діалектної мови” [4]. Так, тексти, нестандартні за формою та змістом документів, часто передають інтонацію усного висловлювання, містять розмовні слова та фразеологізми, однак і вони включають у свій склад мовні засоби, вживання яких обумовлено функціонально. Чолобитні, як документи масові, до того ж використовуються у судовій практиці, обов’язково мають формули на початку і в кінці, тобто формалізовану рамку, всередині якої може помічатися запис живої розмови про події. Так само побудовані і тексти приватних листів. У більшості видів ділових документів розмовні конструкції представляють окремі вкраплення. Широко представлена у всіх типах ділових документів розмовна та діалектна лексика.

Натомість П. Полежаєв у своїй праці ”О завьщаніяхъ” зазначив, що дослідження рукописних актів духівниць з урахуванням джерельної основи (вихідних текстів) дозволяє ідентифікувати їх за особливістю розвитку певної нації. Він вважав, що життя кожного народу не оминає патріархальний побут: так було у прадавніх германців, кельтських племен, у слов’ян та ін. Християнська релігія здавна проникала у звичаї та родинний побут слов’янства. Піклуючись про поширення християнських істин, духовенство виявляло пильну увагу як до особистих, так і до майнових стосунків у родині та за її межами. Певна річ, що заповіді-розпорядження, як остання воля спочилого, його останній розрахунок з життям, не залишались поза впливом релігії. Так, за правилами духовними, для правомочності духовного заповіту підтвердити його мали семеро чи троє послухів, проте більша частина виявлених документів засвідчена двома підписами. Трапляються заповіді і без підписів свідків [6].

70-ті роки ХХ ст. в Україні позначені виходом у світ важливих пам’яток ділової писемності, зокрема історичних та лінгвістичних серій, що мають наукове значення для вивчення соціально-економічних відносин, виявлення народно-розмовного джерела чи дослідження актової мови в цілому. Сюди можна віднести такі праці, як: Ділова і народнорозмовна мова ХVІІІ ст.: (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / Підгот. до вид. В.А.Передрієнко. – К., 1976; Ділова мова Волині і Наддніпрянщини ХVІІ ст. (Збірник актових документів) / Підготували до видання В.В. Німчук, В.М.Русанівський, К.С.Симонова, В.Ю.Франчук, Т.К.Черторизька. – К., 1981; Лохвицька ратушна книга другої половини ХVІІ ст. (Зб. актових документів) / Підгот. до вид-ня О.М. Маштабей, В.Г.Самійленко, Б.А.Шарпило. – К., 1986; Приватні листи ХVІІІ ст. / Підготував до видання В.А.Передрієнко. – К., 1987. Деякі з наведених вище актів, на жаль, публікуються фрагментарно, різножанрові джерела розташовуються іноді безсистемно, видання часом не супроводжуються історично-текстологічними коментарями. Щоправда, на думку В.Й. Горобця, виділення курсивом назв справ у виданні Лохвицької ратушної книги 17 ст. свідчить про увагу упорядників до формуляру рукописної пам’ятки. Актуальною досі видається думка А.О.Введенського про те, що українські акти – надзвичайно розмаїті за видами, проте ніким з істориків досі не класифіковані, недослідженою залишається навіть термінологія самоназв українських актів

В історичній лінгвістиці відзначається наявність у ХVІ-ХVІІІ ст. в Україні двох типів старої літературно-писемної мови: слов’яноноруського і книжноукраїнського. Слов’яноноруська мова продовжувала церковнослов’янську книжно-писемну традицію і вживалась переважно в церковно-релігійній сфері, а також у науковій, частково публіцистичній та інших. Книжна українська мова продовжувала давньоруську літературно-писемну традицію і, широко використовуючи живе народне мовлення, застосовувалась в урядово-адміністративній, художній, публіцистичній, літописно-мемуарній, епістолярній сферах тощо.

За походженням лексика заповітів складається з питомого і запозиченого шарів. Найдавнішим шаром питомої лексики є слова спільнослов’янського походження. Названа лексика утворює ядро словникового складу української мови. До цього ядра ввійшли і лексичні надбання східнослов’янського періоду. Ця лексика охоплює найважливіші галузі життя людини, тісно пов’язані з її буттям, працею. Вона зазнала в процесі історичного розвитку певних фонетичних і морфологічних змін і вимовлялася близько до норм української мови першої половини ХІХ ст. У пам’ятках зустрічаємо такі слова, як племінник, весілля та ін.

За обсягом і семантико-стилістичною структурою власне українські слова є кількісно найбільшим і найрізноманітнішим шаром питомої лексики української мови. За Л.А.Булаховським [1], власне українська лексика вироблена у творчій лабораторії народної української мови. Власне українські слова можуть бути різного походження і різної давності, але саме вони є основою специфіки української мови. Цією лексикою українська мова на словесному рівні відрізняється від інших слов’янських мов. Власне українська лексика потребує детальнішого розгляду, бо її наявність свідчить про живомовний характер досліджуваних текстів. До зазначеного шару відносимо:

I. Слова з коренями чи основами, що виникли на українському мовному ґрунті і, відповідно, не фіксуються в мовах, з якими українська перебувала в тісних історичних взаємозв'язках (польській, білоруській, російській), та слова, характерніші для української, які фіксуються лише в частині згаданих мов:

Щирий: я щирый слуга ея пресвѣтлому царскому величеству (II, 3150,1748) [10]. Дане слово властиве українській та білоруській мовам, а дещо в інших значеннях – також словацькій, польській тощо: найпевніше, слово питоме [8, т. IV, с. 507-508].

II. Наступну групу лексики становлять слова, у яких корені спільнослов'янські, а суфікси та префікси українські. До цієї групи відносимо іменники, прикметники, дієслова, дієприслівники, дієприкметники, прислівники та складні слова:

а) найбільшу кількість становлять іменники. Для них характерні суфікси: -ок, -ор, -ик, -ин, -к та префікси за-, по- тощо: городовий писа(р) подписался (I, 62660); старшина подписался (I, 57596,1758); прийнявши за слушне напращеніє дѣтей его небо(ж)чика о(т)ца Тимофея (I, 62660№29,1775).

б) прикметники найвищого ступеня порівняння: жодной і наименшой кривди не поносячи (I, 66094,1757);

в) прислівники, наявність яких у цей період майже завжди вказує на живомовний характер текстів, оскільки ці прислівники, як правило, живомовного характеру: жизнь моя гасне и може завтра(.) рано (II, 3150,1748); а вширь ступеней восьмь в дворъ оного плеча (I, 57577,1747); вдовжь обытной улицъ до города (I, 57577,1747).

Отже, в складі питомої української лексики найчисленніші слова, що виникли на основі власних словотвірних засобів.

III. Слова, що в літературних українській та інших зіставлюваних мовах мають близьку звукову форму, але не тотожні за значенням:

Дружина: могила-дружина... (II, 3150,1748). Слово сп.-сл. [8, т. I, с.543]. Значення “одне із подружжя – жінка або чоловік” [9, т.1, с. 448]. Російські джерела його не подають.

Родина: родина моя (I, 3150,1748). За коренем пр.-сл.[8, т.III, с.491]. В українській та польській мовах властиве значення “сім'я, родичі”. У російській мові фіксується як західний діалектизм: має значення “батьківщина”.

IV. Крім питомих слів, у лексичному складі кожної мови певне місце посідає лексика, запозичена з інших мов. Засвоювання іншомовних слів є одним із шляхів збагачення лексичного складу. У досліджуваних пам'ятках зустрічаємо запозичені слова з різних мов, а саме:

а) із старослов'янської – слова абстрактного, церковно-релігійного змісту тощо: священник... руку приложилъ (II, 6293,1748); и азъ грьшный на сей ледации... вкладъ благодѣтелки похваляя (I, 57531);

б) з давньогрецької – церковно-релігійна лексика, власні імена людей та ін.: я рабъ божий Федоръ Кохно (II, 5840,1735); послать въ Видубицкий монастырь (II, 3150,1748); секретарь Андрей Глинскій (I, 58262,1797);

в) з польської – лексика абстрактного, соціально-політичного характеру, побутова тощо: самъ пань сотникъ Климъ Григоровичъ Шаповаленко (II,3150,1748);

г) з тюркських: чарки, мысы... (II,3150,1748); по прошенію значковой козачки Евдокии Григориевой Пушкаревской (I, 66093,1764);

д) з німецької – слова і терміни виробничої сфери, побутової тощо: материнские грунта на дочерей (I, 57596,1758).

Таким чином, для дослідження історії української мови духовниці цінні, головним чином, тим, що незважаючи на наявність у текстах зворотів і штампів, вжитих полонізмів, латинізмів, старослов'янізмів, у них досить яскраво відбита жива народна українська мова.

В основі лексичного складу аналізованих груп пам'яток лежить яскраво виражена загальнонародна українська лексика, що в абсолютній своїй більшості без помітних змін у семантиці збереглися в сучасній українській літературній мові.

Важливість вивчення живого народного мовлення полягає у тому, що матеріал текстів дає можливість простежити закономірності і формування національної літературної мови та її відмінності від споріднених слов'янських мов. Словниковий склад мови, на відміну від її звукової системи та граматичної будови, безпосередньо, органічно і тісно пов'язаний з історією виробництва, побуту, культури, науки та іншими сферами суспільства.

Література:

1. Булаховський Л.А. Питання походження української мови.:Вибрані праці: У 5-ти т.– Т.2. - К., 1975. - С.166-214.
2. Виноградов В.В. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка. – М., 1958.– С.111.
3. Волков С.С. Лексика русских челобитных XVII века. – Л., 1974.
4. Горобець В.Й. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К., 1993. - С.4.

5. Дерягин В.Л. Об историко-стилистическом исследовании актовых текстов. Вопросы языкознания. – 1980. – № 4.
6. Полежаев П. О завещаниях. - В кн.: Архив исторических и практических сведений. – Спб., 1858, кн.I. – С.21-104.
7. Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Л., 1972. – С.35.
8. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. – М., 1987. – Т. 1. – с.543; Т.4. – С..507-508; Т.3. – С.491.
9. Словарь української мови. Упоряд. з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К., 1983-1989. – Т. 1-3
10. Тут і далі використано документальні свідчення за оригіналами, що збереглися у збірках із колекцій О. Лазаревського в Інституті рукописів Центральної наукової бібліотеки ім. В.І. Вернадського НАН України, при цьому римська цифра означає колекцію, наступна арабська – номер справи (власне документа), далі зазначається рік.